

Megnyitó

Magyar Szociológiai Társaság konferenciája, Debrecen, 2009. november 13.

A szociológia erénye és egyben sokszor szemére hányt vétke volt, hogy úgy gondolta, szoros gondolati összefüggésben van tárgyával. Ezt fejezi ki konferenciánk címe, a rendszerváltásra és a válságra való utalással. Engedjenek meg nekem néhány általános megjegyzést ezzel kapcsolatban, mielőtt átengedném a helyet a konkrétabb és érdekesebb elemzéseknek.

A magyar szociológia utolsó húsz évét nemcsak a kitágult látóhatár, az új lehetőségek és kihívások feletti öröm kísérte, hanem a rosszérzés és az aggodalom is hangot kapott, különböző formákban. Ez a rosszérzés sokszor jelenik meg a médiában a legkülönbözőbb összefüggésekben – én itt most csak a szociológiával kapcsolatosan mondok el néhány ehhez kapcsolódó megjegyzést. Vajon nem kerültünk-e holtágba -- kérdezte egyik kollegánk a közelmúltban.

Három év híján egy századdal ezelőtt Társaságunk elődje, a Társadalomtudományi Társaság közgyűlésén az akkori alelnök, Szabó Ervin egyebek mellett a következőket mondta: „Ezért, uraim, mint Társaságnak nem szabad megszűnnünk félni attól, hogy igazságaink megvalósítását megérjük. Ha a szociológiai igazságnak nincs is más próbája, mint a gyakorlat, a tett, az élet, s ha csak az igaz, ami nemcsak az eszmék világában, hanem a valóságban, a realitások világában is megél: ne feledjük el, hogy az igazság megvalósulásának útja lassú, s mire megvalósult, a régi eredményeken továbbépítő tudomány már új igazságokat fedett föl. Új igazság pedig azt jelenti: más igazság.”¹

¹ Szabó, Ervin 1973. A társadalomtudományi Társaság föladatai (1912), in: *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre*. Szerk.: Litván, György és László, Szűcs. Budapest, Gondolat. I. kötet. 120. l.

Vajon valóban az-e a baj velünk, hogy 'igazságaink megvalósulását megértük'?

Miféle igazságokról lehet itt szó, és mit jelent a 'megvalósulás'? Milyen más igazságok felé kell fordulnunk?

Akik elég öregek vagyunk, hogy már mint a szakma tagjai érhessük meg a húsz év előtti rendszerváltást, tudjuk, hogy szakmánk korábban sem volt egységes ama 'igazságok' tekintetében. A nyílt ellenzékiiségtől az aktív együttműködésig terjedt valaha a skála. De azt hiszem, szakmánk túlnyomó részében élt a rendszerváltás előtt az az elképzelés, hogy a szociológia egy olyan vállalkozás része lehet, amely az életet nemcsak racionálisabbá, hanem igazságosabbá is teszi. Ismétlem, abban a tekintetben nem volt egyetértés, hogy mit is jelent a 'racionálisabb' és az 'igazságosabb'. A skála a reformált szocializmustól a tiszta kapitalizmusig terjedt. De azt hiszem, domináns volt az a vélekedés, hogy racionalitás és igazságosság nem zárja ki egymást. Élt az a hiedelem, hogy a viszonyok ésszerű átalakítása csökkenteni fogja a szisztematikus egyenlőtlenségeket, meg fogja állítani a közösségek előrehaladó felbomlását. Szinte valamennyien ismertük Webernek azt a hiedelmét, hogy ami racionális gazdaságilag, nem feltétlenül jó erkölcsi szempontból, hogy az értékszférák kibékíthetetlen ellentétben állnak egymással. Gondolkodásunkban mégis befészkelődött a remény, hogy a gazdasági racionalitás érvényesülése (legyen az a piaci szocializmus, a vegyes gazdaság vagy a kapitalizmus) társadalompolitikailag és erkölcsileg is jobb lesz.

Nos, az elmúlt húsz évben vajon 'igazságaink megvalósulását' értük-e meg – vagy nem egészen azt értük meg. 'Igazságaink', ha nem is úgy, ahogy gondoltuk, persze ott vannak a magyarországi újkapitalizmus épületében, felismerhetők a téglák, amiket az egészhez a szociológia hozzatett. A baj talán az, hogy 'igazságainkat' az új épületet létrehozó kényszerek szétszórták, összefüggéseiket felszámolták. Nekünk is látnunk kell, hogy a racionális persze más, mint az erkölcsileg jó, hogy a gazdaságilag ésszerű nem igazságos, hogy ami nagyobb hatékonyságot jelent, az nem csökkenti, sőt növeli a társadalmi egyenlőtlenséget, hogy a

modernizációs kívánalmaknak megfelelő rend szétveri a szolidaritást, hogy a rendszerszintű racionalitás az életvilágban újjátermeli az irracionalitást. Felszálltunk a nyugatra tartó vonatra – gyorsvonatnak nem mondanám – de lemaradt róla a társadalom negyede-harmada. Igen, a rosszérzés egyik – nem tudom, milyen mélységben átélt – forrása az, hogy megéltük annak a megvalósulását, amit igazságnak véltünk. Ahogy Szabó Ervin mondta, új igazságokra van szükség. „Új igazság pedig azt jelenti: más igazság.”

Válságidőszakban jöttünk össze. Ha a szocializmus elhúzódó válsága igazságokat hozott felszínre, vajon ennek az akut válságnak van-e ilyen hatása? Egy korábban említett megszólalás címét kölcsönvéve: a válság kínál-e kognitív esélyeket? Múlt télen úgy látszott, hogy kínál. Ma úgy tűnik, hogy a nyilvános kommunikáció, a közgondolkozás nem fogja kihasználni ezt az esélyt. A mi kis és méreteiben és kapacitásában is korlátozott közgondolkozásunktól persze nem lehet világproblémák megoldását várni. De tavasszal a pécsi konferencián az ünnepezt Habermas is indulatosan kérte számon a 'minőségi' médián, a nyilvánosságon a válságról való kritikus és elmélyült vitát, a gondolkodást – a magyarnál nemcsak nagyobb, de gazdagabb, differenciáltabb, színvonalasabb német nyilvánosságra gondolva! Amikor még friss volt a csőd élménye: valaki a Titanic-metaforát használta. Ez a metafora tökéletesen illik a mai közvélekedésre. Annak idején a vízbefúltak számbavétele, az anyagi veszteség felmérése után helyreállt a normális forgalom. A gyászidő letelt, s azóta ilyen nagy hajót az alattomos jéghegyek nem küldtek az óceán fenekére. Mintha ma is ezt sugallná a tömegkommunikáció: a rendszer tanult a bajokból, egyszeri baleset volt, amit a jövőben könnyű lesz elkerülni. Ez a nem kincstári, hanem piaci optimizmus.

De a társadalomtudománynak nem az a feladata, hogy örvendezzen a hajóforgalom helyreállításán. 'Más' igazságokat kell keresnie. Hogyan tudná e más igazságokat megtalálni?

A rendszerváltás az értelmiségi funkciók kiterjedését hozta magával, a nyilvánosság tereinek bővülését. Axel Honnethet követve négy olyan miliót jelölhetünk meg, ahol az

értelmiségi állásfoglalást megkívánják: a médiaipart, az egyes témákra specializálódott bizottságokat és szakmai testületeket, a pártok értelmiségi holdudvarát és a nagyszámú munkanélküli értelmiségi sereget, amely szerződésekre és alkalmi megbízásokra vár. A demokratikus nyilvánosság tereinek kibővülése következtében a politikai erők többsége is akceptálta az értelmiségi kommunikáció szabályait, s ezen talán az időlegesen ellentétes irányban futó tendenciák sem fognak hosszabb távon változtatni. Csakhogy ezzel az értelmiségiség és a társadalomkritika közötti korábbi erős kapcsolat is megszűnt, az értelmiség beilleszkedett a modern mediális nyilvánosság gépezetébe. Maga a nyilvánosság a figyelemnek néhány témára való korlátozásával hozzájárult ahhoz, hogy az értelmiségiek egyre nagyobb számban csak napi ügyekkel foglalkoznak. „Alig lehet már megtalálni az értelmiségi rétegben az olyan formájú kritika társadalmi tartalékait, amely rákérdezne a nyilvánosan elfogadott problémamegfogalmazások előfeltevéseire, és amely átlátná azok konstruáltságát.”² (Honneth, 2007, 222)

Honneth ezzel az attitűddel állítja szembe a társadalomkritikát, amely szerinte másképp, mint elméletileg nem is lehetséges. A társadalomkritikai elméletnek, induljon ki bármilyen módszerből, egyértelmű a feladata: „Segítségével meg kell mutatnunk, hogy az intézményes totalitás vagy az életforma, amelyet naponta gyakorlunk, pusztán azért még nem helyeselhető, mert egy-egy elemében nagyon is érthető fejlődési folyamat pusztán oksági következménye.” Meg kell tehát találni – így Honneth – azokat a mechanizmusokat, amelyek következtében intézményes gyakorlatainkban olyan beállítottságok uralkodhattak el, amelyek igaz és mély vágyainkkal kiáltó ellentmondásban állnak.³ Nem tudom, vajon ma a szociológia mint szakmai közösség meg tudna-e egyezni egy, a kritikai igénynek megfelelő elmélet

² Honneth, Axel 2007. Idiosynkrasie als Erkenntnismittel. Gesellschaftskritik im Zeitalter des normalisierten Intellektuellen (2002), in: Honneth, Axel: *Pathologien der Vernunft. Geschichte und Gegenwart der Kritischen Theorie*, Frankfurt a.M., Suhrkamp. 222.1.

³ I.m. 227.1.

körvonaláiban. De úgy gondolom, hogy legalább annak a belátásáig el kell jutnunk, hogy a mindennapi rutinon, a szociológus szokásos gyakorlatain túl fel kell tennünk azokat az elméleti-kritikai kérdéseket is, amelyek elvezethetnek a Szabó Ervin által is keresett új és más igazságokhoz, azokhoz, amelyek híján, igazságaink felemás megvalósulását látva, eltévedettnek érezzük magunkat.